

2400'ÜNCÜ YILINDA ARİSTOTELES ve ARİSTOTELES'İN DÜNYA TEFEKKÜRÜNDEKİ YERİ

Editörler: Mehmet Mahfuz Söylemez
Recep Duran

Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları

ARİSTOTELES'E GÖRE ÖNERMELER VE FARABİYE ETKİSİ

İbrahim ÇAPAK*

Giriş

Düşünce tarihinde Muallim-i evvel olarak isimlendirilen ve mantık ilminin sistemleştiricisi olarak kabul edilen Aristoteles, M.Ö. 4. yüzyılda yaşamasına rağmen eserleri ile günümüze kadar bir çokilim adamını etkilemiştir. Özellikle mantık ilmi ile ilgili ortaya koyduğu sistem hem Batı dünyasında hem de İslam dünyasında yeni eserlerin neşredilmesine sebep olmuştur. Aristoteles'in mantık külliyatı olan Organon birçok farklı dile tercüme edilmiş ve buna dair birçok şerh yazılmıştır. Aristoteles'in Organon bağlamında üzerinde durulan en önemli eserlerinden biri Önerme kitabıdır. Bu çalışmada Aristoteles'in Önerme isimli eserini temel alarak konu ile ilgili Farabi'ye etkileri üzerinde durmaya çalışacağız.

Önerme

Aristoteles (M.Ö. 384-322) önermeyi, "kendisiyle bir şeyi, bir şey hakkında tasdik veya inkâr etmektedir" şeklinde tanımlamaktadır. Ona göre, bir konuda bir yüklem varlık veya yokluğunu ifade eden bir ses olan önerme, yalın önerme yani yüklemli önermedir. Öteki önerme çeşitleri bu önermeden yapılırlar.

Fârâbî'ye(870-950) göre önerme, yüklem ve konunun birleştirilmesi ile meydana gelen, doğru veya yanlış ola-

* Prof. Dr. Bingöl Üniversitesi Öğretim Üyesi

bilen sözdür.¹ Diğer bir ifade ile önerme, bir şey hakkında diğer bir şeyle hüküm vermektir, "Zeyd gidiyor", "Amr uzaklaşıyor", "İnsan yürüyor" önermelerinde olduğu gibi. Burada, "Zeyd gidiyor" önermesi ile Zeyd hakkında "gitmiş olmak" hükmü verilmektedir. Fârâbî'ye göre önermenin yüklemi, "Zeyd insandır" önermesinde olduğu gibi bir isim² ya da "Zeyd yürüyor" veya "Zeyd yürüdü" önermelerinde olduğu gibi bir fiil olabilir. Fiiller arasında "Zeyd yürüdü" önermesinde olduğu gibi geçmiş zamana delâlet edenler ve "Zeyd yürür" önermesinde olduğu gibi gelecek zamana delâlet edenler vardır. Arapça'nın bir özelliği olarak şimdiye delalet eden fiil aynı zamanda geniş zamanı içermesi bakımından geleceği de ifade eder. Yani "Zeyd yürür" önermesi gibi bir önerme, hem şimdiyi hem de geleceği ifade eder. Eğer, yüklemi bir isim olan öncülü, şimdi, geçmiş ve gelecekle ifade etmek istersek, yükleme "idi (kâne)", "dır (yekûnu)", "var oldu (vecede)", "var olur (yücidu)", "şimdi var olur (huve elân)" gibi bir ifade ekleriz.³

Nitelik ve Nicelikleri Bakımından Önermeler

Aristoteles'e göre önerme herhangi bir şey hakkında bir tasdik veya bir inkâr ifade etmek durumundadır. Tasdik, bir şeyin başka bir şeyle bağlanmasını, inkâr da bir şeyin başka bir şeyden ayrılmasını ifade eder.⁴ Farabi de Aristoteles'i takip ederek olumlu ve olumsuz önermeleri

- 1 Fârâbî, *Peri Hermeneias (el-İbâre)*, s. 30-31. Bkz. M. Naci Bolay, *İbni Sina Mantığında Önermeler*, İstanbul 1994, s. 28.
- 2 Fârâbî, *Kitabu'l-Kıyasî's-sağır*, s. 54; Fârâbî, *Kitâbü'l-kuyâs*, (thk. Refik Acem) *el-Mantık İnde'l-Fârâbî* içinde Beyrut 1986, c. II, s. 12. Bkz. Ferruh Özpilavcı, *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı*, İstanbul 2015, s. 151-151
- 3 Fârâbî, *Kitabu'l-Kıyasî's-sağır*, s. 55, *Kitâbü'l-kuyâs*, s. 12-13. Bkz. Ferruh Özpilavcı, *Farabi'nin Önerme Anlayışı*, İstanbul 2015, s. 151-152
- 4 Aristoteles, *Organon II, Önerme*, (trc. R.Atademir) Ankara 1963, s. 12-13; Bolay, age., s. 41

daha çok doğruluk ve yanlışlık bakımından ele alınmıştır.⁵ Ona göre önermenin olumluluğu ve olumsuzluğuna onun niteliği (keyfiyeti)denirken, tümellik ve tikeliğine de niceliği (kemiyeti) denmektedir.⁶

Aristoteles, yüklemli önermeleri konunun niceliğine göre dört kısma ayırmaktadır.

1. Tümel önermeler, tabiatı birçok konu hakkında tasdik edilmiş olan önermelerdir: "Bütün insanlar ölümlüdür"
2. Tikel önermeler, konusu kaplamının bir kısmıyla alınmış önermelerdir: "Bazı insanlar adildir"
3. Tekil önermeler, konusu bir şahıs olan önermedir: "Sokrat aktır"
4. Belirsiz önermeler, konusu tümel olup da, tümel olarak ifade edilmemiş önermelerdir: "İnsan aktır", "İnsan ak değildir"

Aristoteles'te olduğu gibi Fârâbî de, "bütün", "bazı", "hiçbir" ifadeleri ile nicelik kazanan önermeleri tümel olumlu, tümel olumsuz, tikel olumlu, tikel olumsuz şeklinde sıralamaktadır. Burada "bütün" ifadesi tümel olumlu, "bazı" ifadesi tikel olumlu ve tikel olumsuz, "hiçbir" ifadesi ise tümel olumsuz önermeler için kullanılır. Buna göre "Bütün insanlar canlıdır" önermesi tümel olumlu, "Hiçbir insan uçucu değildir" önermesi tümel olumsuz, "Bazı insanlar beyazdır" önermesi tikel olumlu, "Her insan beyaz değildir" veya "Bazı insanlar beyaz değildir" önermeleri ise tikel olumsuzdur. ⁷Farabi, "Zeyd beyazdır", "Zeyd beyaz değildir" önermelerinde olduğu gibikonusu şahıs olan önermeler belirli (şahsi)

5 Farabi, *el-İbare* 23b-24a; Bkz. Fârâbî, *Şerhu'l-İbâre, Peri Hermeneias Büyük Şerhi*, Çev. Ferruh Özpilavcı, İstanbul 2015, s. 65-66.

6 Fârâbî, *Kitâbü'l-kuyâs*, s. 14.

7 Fârâbî, *Kitâbul-Kuyâsî's-Sağır*, s. 56; *Kitâbü'l-kuyâs*, s. 14.

önergeler demektir.⁸ Buna göre nitelikleri bakımından önergeler olumlu ve olumsuz olurken, nicelikleri bakımından tümel, tikel, tekil ve belirsiz olmaktadır.

Aristoteles'e göre belirli ve belirsiz isimler, tasdik ve inkâr ifade etmedikleri için önerme değildirler. Aristoteles isimleri önerme haline getirmediği için isimlerden önermeler oluşturan mantıkçıların düştükleri hatalara düşmüştür.⁹

Konu ve yüklemnin olumlu ve olumsuz oluşlarına göre önermeleri çeşitli kısımlara ayıran Farabi'ye göre "basite", yüklemi belirlenmiş olup varlık yani bir şeye sahip olma (malikiyet) bildiren her önermedir. Yüklemi belirli olduğu halde yokluk veya yoksunluk bildirirse yokluklu (ademiye) önerme olur. Eğer yüklemi belirlenmiş değilse böyle önermelere ma'dûle önermeler denir. Meselâ,

"Zeyd âlimdir" önermesi "basite olumlu";

"Zeyd âlim değildir" önermesi "basite olumsuz"dur.

"Zeyd cahildir" "yokluklu olumlu";

"Zeyd cahil değildir" "yokluklu olumsuz" önermelerdir.

"Zeyd âlim olmayandır" "ma'dûle olumlu";

"Zeyd âlim-olmayan değildir" "belirsiz olumsuz" önermelerdir.¹⁰

Yüklemnin Niceliği

Klasik mantıkta önermenin niceliği, konunun niceliğine göre tesbit edilir. Yani konu, tümel önermelerde tümel, tikel önermelerde de tikel olarak alınır. Önermenin tümel veya tikel olduğunu, konunun başına bitişen "bütün", "bazı" gibi nicelik işaretleri gösterir. Kendisinde yüklemnin

8 Fârâbî, *age.*, s. 15-16.

9 Aristoteles, *Organon* II, Önerme, 23-24.

10 Farabi, *el-İbare*, 23 b. Mûbahat Küyel, *Fârâbî'nin Peri Hermeneias Muhtasarı*, Araştırma IV, 1966 dan ayrı basım, (Ankara 1968), 22-23. Bkz. Fârâbî, *Şerhu'l-İbare*, *Peri Hermeneias Büyük Şerhi* s. 116.

niceliği açıkça belirtilen önermelere yüklemi nicelikli önermeler denir. Örneğin "Bütün insanlar canlıdır" önermesi yüklemi niceliksiz bir önermedir. Bu önermenin yüklemine "Bütün insanlar (bazı) canlılardır" şeklinde bir nicelik edatı (bazı) eklenirse önerme yüklemi nicelikli önerme olur.

Yüklemi nicelikli önermeler, ilk önce Aristoteles tarafından ele alınmıştır. Aristoteles'e göre, "Her S bütün P lerdir" biçimindeki önerme doğru değildir. Çünkü tümel olan yükleme tümelin (tümel nicelikli edatın) bittiği hiç bir önerme doğru olamaz. "Her insan bütün hayvanlardır" önermesi gibi.

Aristoteles, konunun niceliğini distributif anlamda, yüklemnin niceliğini kolektif anlamda kullanmıştır. Dolayısıyla yukarıdaki önerme "Her bir insan hayvanların tümüdür" anlamına geldiği için yanlış olur. Aynı şekilde "Her insan bütün gülenlerdir" önermesi de yanlış olur. Aristoteles, bu önermeleri uygulanamaz, kullanışsız, yanlış olduğu gerekçesiyle reddetmiştir.¹¹

Şartlı Önermeler

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Aristoteles şartlı önermeler üzerinde durmamıştır. Ali Sami en-Nessar "Aristo'nun şartlı önermelerden haberdar olmadığını ve eserlerinde zikretmediğini ileri sürmektedir."¹² Bazı Müslüman düşünürlere göre, Aristoteles, ilimlerde kullanılmaya fazla elverişli olmaması, faydasının az oluşu, yüklemli önermelere dayanması, yüklemli olanların zihinlerin şartlıları da bilebilmesi; hattadünya ve ahirette bir yararı olmaması sebebiyle, şartlı önermelere yer vermemiştir.¹³

11 Bkz. Bolay, s. 62, 67.

12 A. Sami, en-Neşşar, *Menahicü'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslâm*, (İskenderiye 1966), 53-54. (s.36)

13 A. Sami, en-Neşşar, a.e., 54.

Farabi'ye göre yüklemli önermedeki konu ve yüklem-den her biri birer cümleden ibaret olur ve bu cümleler, tek bir önerme teşkil edecek biçimde, tek bir şartla birbirine bağlanırlarsa, şartlı önerme meydana gelir.¹⁴ Buna göre şartlı önermeler, aralarında bir şart edatı bulunan en az iki yüklemli önermeden meydana gelen önermelerdir.¹⁵ Bu tür önermelerde hükmün tazammun ettiği her şey şartlıdır. Şartlı önermeler, bitişik (muttasıl) ve ayırık (munfasıl) olmak üzere ikiye ayrılır.

a. *Bitişik şartlı önerme*: Bitişik şartlı önermelerde şart, bir hükmü başka bir hükme bağlar ve bağlanan bağlayana tabi olur. Bu tür önermeler de "Eğer güneş doğarsa gündüz olur" örneğinde olduğu gibi "...ise", "...dıkça" ve benzeri şart edatları mukaddem ile taliyi birbirine bağlar.

b. *Ayrık şartlı önerme*: Ayrık şartlı önerme, içinde tazammun ettiği şart ile bir hükmü (kavl) diğerinden ayırır ve hükümler aralarında bir aykırılık oluşur. Bu tür önermelerde "ya" "ya da" ifadeleri mukaddem ile taliyi birbirinden ayırır. "Bu sayı ya tektir ya da çifttir", "Şimdi ya gecedir ya da gündüzdür" önermeleri gibi.¹⁶

Modal Önermeler

Kendisinde modalitenin varlığına işaret eden ifadelerin bulunduğu önermelere modal önermeler denir. Önermelerin parçaları olarak alınan bazı lafızlar modal (cihet) olarak isimlendirilir. Modalite, önermenin yüklemine bitleştirilen ve önermenin yüklemine önermenin konusuna yüklenme keyfiyetine delâlet eden ağızdan bir defada çıkan sestir,

14 Bkz. M. Naci Bolay, *İbnî Sina Mantığında Önermeler*, İstanbul 1994, s. 37; Mübahat Türker-Küyel, *Aristoteles ve Farabi'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri*, (Ankara 1969), 117.

15 Fârâbî, *İsagocî*, s. 224.

16 Fârâbî, *Kitâbü'l-kıyâs*, s. 13; *Kitabu'l-Kıyasî's-sağîr*, s. 55. Ayrıca bkz. *Peri Hermeneias (el-İbâre)*, s. 44. Ferruh Özpıllavcı, *Farabi'nin Önerme Anlayışı*, s. 169-172

mümkün, zorunlu, muhtemel, imkânsız, çirkin, güzel, gerekli gibi.¹⁷

Aristoteles, *Organon*'un ikinci kitabı olan Önerme kitabında mümkün, kontenjan, imkânsız ve zorunlu olmak üzere dört türlü modaliteden bahsederken, *Birinci Analitikler*'de, zorunlu ve kontenjan veya mümkün olmak üzere sadece iki tür modalite üzerinde durmaktadır.¹⁸ Bu son iki modalite yani kontenjan ve mümkün Aristoteles'e göre bir ve aynı türdür. "Kontenjan, zorunlu olmayan ve var olmasında imkânsızlık olmaksızın varlığı gerekli olunandır". "Zorunlu ise varolmamazlık edemeyen veya başka türlü olamayan"dır.¹⁹ Ayrıca Aristoteles, *Birinci Analitikler*'de "her öncül (önerme) ya bir arı yükleme ya bir zorunlu yükleme ya bir kontenjan yükleme koyar" demektedir. Bu ifadelerinden Aristo'nun üç türlü önerme kabul ettiği anlaşılmaktadır: 1. Arı ve basit önerme. 2. Zorunlu önerme. 3. Kontenjan (mümkün) önerme. "A B dir" diye ifade edilebilen, "arı ve basit önerme modalitesiz önermedir."²⁰

Fârâbî'ye göre ilk modaliteler zorunlu, mümkün ve mutlak olmak üzere üçe ayrılır.²¹ Bunlar varlığın ilk ayrımlarına delâlet ederler. Zorunlu, varlığı daimi olan, yani karşıtının varlığı imkânsız (mümteni) olandır.²² Fârâbî'ye göre zorunlu, isimde iştirak etmek suretiyle üçe ayrılır:

17 Fârâbî, *age.*, s. 57.

18 Aristo, *Organon II, Önerme*, s. 33; Aristo, *Organon III, Birinci Analitikler*, s. 29-31.

19 Aristo, *Organon II, Önerme*, s. 37-38.

20 Bkz. Aristo, *Organon III, Birinci Analitikler*, s. 6, 40, *Organon II, Önerme*, s. 37-38. Bolay, *age.* s. 94-96. Ferruh Özpilavcı, *age.*, s. 253 vd. Öner, Necati, *Klasik Mantık*, s. 70; "Klasik Mantıkta Modalite", F. Dergisi, C.XV 1967 den ayrı basım, s. 70.

21 Fârâbî, *age.*, s. 61. Ayrıca bkz. Bolay, M. Naci, *İbn Sina Mantığında Önergeler*, İstanbul 1994, s. 94, "Modalite Meselesi ve Modal Önergeler Yönünden Aristo ile Fârâbî'nin Bir Mukayesesi", *Serüner - Felsefe*, Sayı 6, İzmir 1989, s. 185-186.

22 Fârâbî, *age.*, s. 61; *Kitâbü'l-burhân*, s. 66.

- a. Varlığı ezeli ve ebedi olarak devam eden varlık.
- b. Konunun varlığı devam ettiği müddetçe bir konuda olan varlık. Gözün maviliği, burnun yassılığı.
- c. Bir konudaki varlık veya o devam ettiği müddetçe bir konuda devam eden varlıktır. Zeyd'in ayakta durması gibi. Ayakta durmak devam ettiği müddetçe, yani Zeyd ayakta durdukça, bu özellik Zeyd'de mevcuttur. Bunun gibi, ayakta durma özelliği Zeyd'in varlığına bağlanmıştır. Bu itibarla burada asıl zorunlu parça birincisi olmaktadır.²³

Fârâbî'ye göre bir önerme maddesi ve modalitesi bakımından zorunlu olabilir. Maddesi zorunlu olan önerme, modalitesi zorunlu olan önermeden ayrılır. Maddesi zorunlu olan önerme, yüklemine konusundan ayrılması hiçbir zaman mümkün olmayan önermedir. Buna "Her üç tek sayıdır" önermesi örnek verilebilir. Modalitesi zorunlu olan önerme, maddesi ister zorunlu isterse mümkün olsun, kendisine zorunluluk lafzının bitleştirildiği önermedir; "Zeyd'in yürümesi zorunludur" gibi. Bu önerme modalite bakımında zorunlu, fakat maddesi bakımından mümkündür. "Her üç, zorunlu olarak, tektir" önermesi ise hem modalitesi hem de maddesi bakımından zorunludur.²⁴

Mümkün, şimdi var olmayan, fakat gelecekte herhangi bir vakitte var olmaya veya var olmamaya hazır bulunan şeydir.²⁵ Mümkün önerme, maddesi ne olursa olsun, kendisine imkân lafzının kullanıldığı önermedir. "Her üçün tek sayı olması mümkündür" önermesi modalitesi bakımından mümkün, fakat maddesi bakımından zorunludur. "Zeyd'in yürümesi mümkündür" önermesi ise hem modalitesi bakımından hem de maddesi bakımından mümkün-

23 Fârâbî, *Peri Hermeneias (el-İbâre)*, s. 70.

24 Fârâbî, *age.*, s. 61.

25 Fârâbî, *age.*, aynı yer.

dür.²⁶ Maddesi mümkün olan önerme, yüklemi şu anda konusunda olmayan fakat gelecekte onda olmaya veya olmamaya hazır olan önermedir; “Zeydâlim olacaktır” önermesi gibi.²⁷

Mutlak önerme, var olması ve var olmaması mümkün iken, şimdi var olandır. Onun gelecekte olmaması da mümkündür.²⁸ Mutlak önermeler, bütün modalite bildiren unsurların ortadan kaldırdığı, ne zorunluluğun ne de imkânın açığa vurulmadığı önermelerdir. Mutlak önermeye “varlık bildiren” önerme de denir. Çünkü onda hiçbir modalite unsuru şart koşulmaz; bu tür önermeler zorunlu veya mümkün olduğuna yer verilmeksizin bir şeyin varlığına delâlet eden önermelerdir.²⁹

Mutlak önerme, hem mümkün hem de zorunlu önermelerden pay almıştır. Mutlakta bilfiil var olmak olduğu için o, mümkünün tabiatındandır. Yine o, bilfiil var olmak bakımından zorunlu ile iştirak eder. Mümkünün tabiatında olmak ve gelecekte var olmaması mümkün olmak bakımından mümkünle iştirak eder. Bu duruma “Zeyd ayaktadır”, “Amr yürümektedir”, “İnsan adildir” şeklindeki önermeler örnek olarak verilebilir.

Fârâbî'ye göre önerme, hem maddesi hem de modalitesi bakımından mutlak olabilir; “Her insan adildir” önermesi gibi. Veya madde mutlak, modalite mümkün veya zorunlu olabilir. Şimdi beyaz olan insan hakkında “Onun beyaz olması mümkündür” veya “C, zorunlu olarak beyazdır” önermeleri gibi. Veya mutlak önermenin maddesi zorunlu olur, fakat bu ne zorunlu ne de imkân olarak belirtilir; böylece

26 Fârâbî, *age.*, s. 63.

27 Fârâbî, *age.*, s. 61.

28 Fârâbî, *age.*, aynı yer.

29 Fârâbî, *age.*, s. 63-64; Hakkı, Şaban, “Fârâbî ve İbnSînâ'da Modal Mantığın Bazı Temel Kavramlarının Mantıksal ve Ontolojik İçeriği”, *Felsefe Dünyası*, 2004/1, Sayı 39, s. 17-18.

maddesi bakımından zorunlu, fakat modalitesi bakımından mutlak olur, "Her üç tek sayıdır" önermesi gibi.³⁰

Önermeler Arası İlişkiler

Karşı-olma

Aristoteles, Önerme kitabında karşı-olmayı "karşı-olma bütün olarak alınan tümel bir konuyu ifade eden bir tasdi-kin, bütün olarak alınmamış olan aynı konuyu ifade eden bir inkara karşı-olmasıdır" şeklinde tarif etmektedir.

"Her insan aktır", "Bütün insanlar ak değildir".

"Hiçbir insan ak değildir", "Bazı insanlar aktır" önermeleri gibi.

Aristoteles, çelişme adını verdiği karşı-olmadan sonra karşıtın tanımına da yer vermektedir. Ona göre "karşıtlık, tümel bir konunun tasdikinin tümel bir konunun inkarına karşı-olmasıdır.

"Her insan aktır", "Hiçbir insan ak değildir"³¹ önermeleri gibi.

Karşı-olma teorisini Farabi, Aristoteles'e uygun bir şekilde ele almıştır. Fârâbî'ye göre önermelerin karşıt olmaları, onların bir arada bulunmamaları demektir. Ona göre "Yazıcı olan Zeyd'in dün gözü kördü" önermesi ile Zeyd hakkında kör olma hükmü verilmiştir. Söz konusu önermenin karşıtı "Zeyd kör değildi" önermesi değil, "Yazıcı olan Zeyd'in dün gözü kör değildi" önermesidir. Yine "Zenci beyaz insandır" dediğimizde, bunun olumsuzunu "Zenci beyaz insan değildir" önermesidir, yoksa "Zenci beyaz değildir" önermesi değildir.³² Fârâbî'ye göre iki önerme arasında karşı olumun gerçekleşebilmesi için aralarında zaman, mekan, parça (cüz), modalite (cihet) ve durum gibi haller-

30 Fârâbî, *Peri Hermeneias (el-İbâre)*, s. 63. Fârâbî'de modal önermeler için bkz. Farruh Özpılavcı, age., 143 vd.

31 Aristoteles, *Organon II, Önerme*, s. 14-15.

32 Fârâbî, *Kıtabu'l-Kıyasî's-sağîr*, s. 56-57; *Kitâbü'l-kıyâs*, s. 14.

de eşitlik olması gerekir. Eğer önermenin birinde belli bir zaman ifade edilmiş, diğerinde ifade edilmemiş ise karşı olum söz konusu olmaz. Örneğin "Zeyd dün hasta idi", "Zeyd hasta değildi" veya "Zeyd hasta idi" önermelerinde karşı olumluk bulunmamaktadır. Ayrıca önermenin birinde bir mekan şart koşulmuş, diğerinde şart koşulmamış veya farklı bir mekan şart koşulmuş ise yine karşı olum gerçekleşmez. "Zeyd evinde cömerttir", "Zeyd cömert değildir" veya "Zeyd sokakta cömert değildir" önermeleri gibi.

Fârâbî'ye göre önermelerin karşı olumu ya tekil (şahsi) ya (üst) karşıt ya alt karşıt ya çelişik ya da belirsiz (muhtemel) önermeler arasında olur.

Tekil önermeler, konuları şahıs olan önermelerdir. Bu tür önermelerden biri doğru olunca, ikisinden hangisi olursa olsun, hangi hususta olursa olsun, diğeri yanlış olur. Birlikte doğru ve birlikte yanlış olmazlar. Ancak biri doğrulanırsa diğeri yanlışlanır, biri yanlışlanırsa diğeri doğrulanır.³³ "Zeyd beyazdır", "Zeyd beyaz değildir" önermeleri gibi.

Üst karşıt önermeler, konuları tümel olan önermelerdir. Bu tür önermelerde konuyu niceleyici hale getiren "bütün" ve "hiçbir" ifadeleri bulunur. "Bütün insanlar canlıdır", "Hiçbir insan canlı değildir" gibi.³⁴ Fârâbî, tümel karşıt önermelerin modalite bakımından da karşıtlarını ele almaktadır. Bu tür önermeler maddesi açısından zorunlu ve mümteni olduklarında bazen doğru ve yanlış olabilirler. Yani önermenin biri doğru iken diğeri yanlış olur. Maddesinin zorunlu olmasına örnek:

"Bütün insanlar canlıdır", "Hiçbir insan canlı değildir" gibi

Maddesinin mümteni olmasına örnek:

33 Fârâbî, *Kitabu'l-Kuyasi's-sağir*, s. 57; *Kitâbü'l-kayâs*, s. 16.

34 Fârâbî, *Kitâbü'l-kayâs*, s. 15-16, *Kitabu'l-Kuyasi's-sağir*, s. 57.

"Bütün insanlar taştır", "Hiçbir insan taş değildir" önermeleri gibi

Maddesinin mümkün olmasına örnek:

"Bütün insanlar beyazdır", "Hiçbir insan beyaz değildir" gibi. Bu durumda önermelerin ikisi de yanlış olur.³⁵

Alt karşıt önermeler, konuları tikel olan önermelerdir. "Bazı insanlar canlıdır", "Bazı insanlar canlı değildir" gibi.³⁶ Bu tür önermelerin konusunun başına "bazı" niceleyici ifadesi getirilir. Böylece hükmün konunun bazısı için geçerli olduğu hususu ortaya konmuş olur. "Bazı insanlar beyazdır", "Bazı insanlar beyaz değildir" önermelerinde olduğu gibi, bu iki önermeye alt karşıt önermeler denir.

Modalitesi bakımından alt karşıt önermelerin maddesi zorunlu ve mümteni olduğunda doğru ve yanlış kısımlarına ayrılırlar. Maddesinin zorunlu olmasına örnek:

"Bazı insanlar canlıdır", "Bazı insanlar canlı değildir" gibi

Maddesinin mümteni olmasına örnek:

"Bazı insanlar taştır", "Bazı insanlar taş değildir" gibi.

Maddesinin mümkün oluşuna örnek:

"Bazı insanlar beyazdır" "Bazı insanlar beyaz değildir" gibi. Bu tür önermelerin ikisi de doğru olur.³⁷

Yukarıda da ifade edildiği gibi çelişik önermeler, önermelerden birinin konusu tümel, diğerinin tikel olduğu önermelerdir. Çelişik önermeler ikiye ayrılırlar. Birincisi, olumlu olan önermenin konusunun tümel, olumsuz olan önermenin konusunun tikel olmasıdır.

"Bütün insanlar canlıdır", "Bazı insanlar canlı değildir" gibi.

35 Fârâbî, *Kitabu'l-Kıyasî's-sağır*, s. 58, *Kitâbü'l-kıyâs*, s. 17.

36 Fârâbî, *Kitâbü'l-kıyâs*, s. 15-16.

37 Fârâbî, *Kitabu'l-Kıyasî's-sağır*, s. 58; *Kitâbü'l-kıyâs*, s. 17.

Çelişik önermenin ikinci türü ise olumlu önermenin konusunun tikel, olumsuz önermenin konusunun tümel olmasıdır.

"Bazı insanlar canlıdır", "Hiçbir insan canlı değildir" gibi.

Karşıt olan bu iki sınıf daima ve her türlü hususta yanlış ve doğru olarak taksim edilirler.³⁸

Tekil karşıt önergeler gibi çelişik iki önerme daima olumlu ve olumsuz olarak ayrılırlar. Birlikte doğrulanmazlar ve birlikte yanlışlanmazlar, biri doğrulanırsa diğeri yanlışlanır. Biri yanlışlanırsa diğeri de doğrulanmış olur. Çelişik önergeler maddesi bakımından ya zorunlu, ya imkânsız ya da mümkün olurlar.

Birinci Mod: Maddesi zorunlu olan çelişik önergeler:

"Bütün insanlar canlıdır", "Bazı insanlar canlı değildir" gibi.

Maddesi imkânsız olanlar:

"Bütün insanlar taştır", "Bazı insanlar taş değildir" gibi.

Maddesi mümkün olanlar:

"Bütün insanlar beyazdır", "Bazı insanlar beyaz değildir" gibi.

İkinci Mod: Maddesi zorunlu olan çelişik önergeler:

"Bazı insanlar canlıdır", "Hiçbir insan canlı değildir" gibi.

Maddesi imkansız olanlar:

"Bazı insanlar taştır", "Hiçbir insan taş değildir" gibi.

Mümkün olanlar:

"Bazı insanlar beyazdır", "Hiçbir insan beyaz değildir"³⁹ gibi.

38 Fârâbî, *Kitâbü'l-kuyâs*, s. 15-16; *Kitabu'l- Kuyasi's- sağir*, s. 58.

39 Fârâbî, *Kitâbü'l-kuyâs*, s. 16; *Peri Hermeneias (el-İbâre)*, s. 66-68. Krş. İbn Sina, *İşaretler ve Tenbihler*, (çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli), İstanbul 2005, s. 42-43; Durusoy, Ali, "İbn Sina'nın Mantıku'l-Meşrikiyyin'i Üzerine Bir İnceleme", *Yedi İklim*, Ayı basım, İstanbul 1994-1995, s. 33-34;

"İnsan canlıdır", "İnsan canlı değildir" gibi önermelere belirsiz karşıt önermeler denir. Bu tür önermelerde niceleyici bir ifade bulunmaz. Bu tür önermelerin doğruluk ve yanlışlık durumları alt karşıt önermelerin durumları gibidir.⁴⁰

Döndürme

Aristoteles, *Birinci Analitikler*'de, döndürme konusu üzerinde durmakta ve öncelikle tümel olumsuz önermenin döndürmesine yer vermektedir. Diğer önermelerin döndürmesini, tümel olumsuzunkine göre inceler.

Tümel olumsuz önermenin döndürmesi tümel olumsuz olur. (E-E)

"Hiçbir zevk bir iyilik değilse", "Hiçbir iyilik de bir zevk olmayacaktır" gibi

Tümel olumlu önermenin döndürmesi tikel olumlu olur. (A-I) Söz gelimi,

"Her zevk bir iyilik ise", "Bazı iyilik de bir zevktir."

Tikel olumlu önermenin döndürmesi tikel olumlu olur. (I-I) Söz gelimi,

"Bazı zevk bir iyilik ise", "Bazı iyilik bir zevktir".

Tikel olumsuz önermenin döndürme gerekliliği yoktur: (O- Yok)

"İnsan bazı hayvana ait değilse", bundan "Hayvan bazı insana ait değildir" sonucu çıkmaz.⁴¹

Farabi, döndürmeyi "konunun yüklem, yüklemnin konu yapılmasıdır" şeklinde tarif eder. "Zeyd ayaktaadır" önerme-

40 Fârâbî, *Kitâbü'l-kuyâs*, s. 15-16; *Kitabu'l-Kıyası's-sağır*, s. 58. Konu ile ilgili bkz. Fârâbî, *Şerhu'l-İbâre*, *Peri Hermeneias* Büyük Şerhi, s. 232 vd.; Ferruh Özplavcı age., s. 215 vd. Çapak, İbrahim. *Stoa Mantığı ve Farabi'ye Etkisi*, Ankara 2007, s. 141

41 Aristo, *Organon III*, *Birinci Analitikler*, 6-7.

sinin döndürmesi, "ayaktadır Zeyd", şeklinde değil, "ayakta olan Zeyd'dir" şeklinde yapılır."⁴²

Görüldüğü gibi Aristoteles ayrıntılı bir şekilde döndürme konusu üzerinde durmaktadır. Farabi de döndürme konusunu ele almaktadır. Fakat Farabi, *Önerme* kitabında döndürmenin yalnız tarifini vermiş ve sadece sembolik bir örnek vermekle yetinmiş gibidir.⁴³ Aristoteles'in ayrıntılı bir şekilde incelediği yüklü önermelerin döndürmesine Farabi'nin çok iltifat etmediği görülmektedir.

Aristoteles, modal önermelerin döndürmesine kuralları ile birlikte yer vermektedir. Ona göre zorunlu önermelerin döndürmesi, arı ve basit önermelerin döndürmesi gibidir. Tümel ve tikel olumlu zorunlu önermelerin döndürmesi tikel olur. Böyle olunca tümel olumsuz zorunlu önermenin döndürmesi tümel olumsuz olur. Gerçekte, «hiçbir B nin A olmaması zorunlu ise» hiçbir A nın da B olmaması zorunludur". Tikel olumsuz zorunlu önermenin döndürmesi olmaz.

Tümel ve tikel olumlu mümkün veya kontenjan önermelerin döndürmesi tikel olumlu olur: "Her B nin A olması mümkün ise" "bazı A nın B olması mümkün" olacaktır.

Görünüşte mümkün veya kontenjan fakat gerçekte zorunlu olan olumsuz önermelerin döndürmesi arı ve basit önermelerinki gibidir. «Hiçbir insanın a: olmaması mümkün ise», «hiçbir atın insan olmaması da mümkündür»⁴⁴ gibi

Tümel olumsuz mümkün önermenin döndürmesi olmaz

"Tikel olumsuz mümkünün döndürmesi tikel olumsuz mümkün olur.

42 Bkz. Ferruh Özpilavcı, *age.*, s. 239-240.

43 Farabi, *el-İbare*, vr. 23 b. Bolay, *age.* s. 112

44 Aristo, *Organon III*, Birinci Analitikler, 7-10, s. 113

Döndürmenin, sembolik bir misâli ile birlikte verilen tarifinin dışında Farabi'de modal önermelerin döndürmesine rastlayamadık.

Aristo'da modal önermelerin döndürme kuralları bütünüyle vardır. Aristo önce tümel olumsuz zorunlu, tikel olumsuz zorunlu, tümel olumlu zorunlu, tikel olumlu zorunlu, önermelerin döndürmesinden bahseder.

Aristoteles'e göre değişmez ve tabii olgularla ilgili olan "tümel olumsuz mümkûn"ün döndürmesi olmazken, değişmez ve tabii olgularla ilgili tikel olumsuz mümkûnün döndürmesi tikel olumsuz olur.⁴⁵

Aristoteles, ters-döndürmeyi, tümel olumlu önermenin ters-döndürmesiyle sınırlar: "Her A B dir" önermesinin ters-döndürmesi, "Her E olmayan A olmayandır" biçiminde olur.

Farabi, ters-döndürmeye Kitâbu't-tahlil'de tartışma konuları bağlamında kısaca yer vermektedir.⁴⁶ İbni Sina, Aristo gibi sadece tümel olumlunun ters-döndürmesini yani hakiki ters-döndürmeyi misâl vermiştir. Böylece o, Aristo gibi, çok kısa geçtiği ters-döndürme konusunu tümel olumluyla sınırlamıştır. s. 115

Sonuç

Farabi, temelde Aristoteles'in *Organon*'una bağlı kalmış, buna göre çalışmalarını sürdürmüştür. Bu sebeple Farabi'nin "önermeler" konusunda çok orijinal mantık görüşleri ileri sürdüğü söylenemez. Ancak Farabi'nin Aristoteles mantığına bir takım ilâvelerde bulunduğu da bir hakikattir. Farabi, izinde yürüdüğü Aristo'nun fikirleriyle, bazı hallerde yetinmediğinden; zaman zaman "öner-

45 Bolay, age., s. s. 114.

46 Bkz. Farabi, Kitâbu't-tahlil, el-Mantık inde'l-Fârâbî içinde c.2, s. 114.

meler" bahsini, kendi görüş ve düşünceleriyle genişletmiş ve zenginleştirmiştir. Nitekim Farabi, Aristoteles'de bulunmayan "şarh önermeler"i düzenli bir şekilde ele almış, "bitişik şarh" ve "ayrık şarh" önermeler olmak üzere ikiye ayırmıştır.

Yüklemlı önermeler konusunda Farabi, Aristoteles'i takip etmektedir. Ancak Farabi, basite, yokluklu (ademi), ma'dule önermeler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmaktadır. Yüklemin niceliği konusunu Aristoteles, "Her S, P'lerdir" önermesi üzerinden anlatmaya çalışırken Farabi, bu konuya iltifat etmemektedir.

Modal önermeleri Aristoteles, arı ve basit, mümkün, zorunlu şeklinde sıralarken Farabi, mümkün, zorunlu ve mutlak olarak sıralamaktadır. Farabi'deki mutlak önerme, Aristoteles'in arı ve basit önermesine denk gelmektedir.

Aristoteles, karşı-olumu çelişme ile eş anlamlı kullanmakta, çelişik önermelere örnek verdikten sonra karşıt önermelerin tanımını yapmakta ve karşıt önermelerin tümelliğine dikkat çekmektedir. Farabi, çelişkiyi Aristoteles gibi ele alırken karşıt önermelerin sadece tümeller arasında değil tekeller ve tekiller arasında olabileceğine de dikkat çekmektedir.

Yüklemlı önermelerin döndürmesini Aristoteles, ayrıntılı bir şekilde ele alırken Farabi, yüklemlı ve modal önermelerin döndürmesi hakkında ayrıntılı bilgi vermemektedir. ayrıca Aristoteles, ters döndürmeyi tümel önermenin ters döndürmesi üzerinden izah etmeye çalışırken tespit edebildiğimiz kadarıyla Farabi, ters döndürmeler üzerinde durmamaktadır.